ISSN 2278-8808
An International Peer Reviewed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

मुक्त, दूरस्थ अध्ययन पध्दतीद्वारे मूल्यशिक्षण देताना येणारी आव्हाने

डॉ. दिगंबर दुर्गाडे
टिळक शिक्षण महाविद्यालय, पुणे

सारांश

२१ वे शतक हे ज्ञानाचे, विज्ञान तंत्रज्ञानाचे आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आज जगा प्रचंड मोठया प्रमाणावर परिवर्तन होत असून ज्ञानाचा प्रस्फोट होत आहे या बदलाला सामोरे जाण्यासाठी जुनी शिक्षणव्यवस्था अपुरी पडत असून बदलत्या सामाजिक गरजांनुसार शिक्षणव्यवस्थादेखील बदलत आहे. गुरूकुल शिक्षण पध्दतीच्या काळापासून आजपर्यंतच्या शिक्षण पध्दतीचा मागोवा घेतला तर आज शिक्षण देण्या–घेण्यासाठी नवनवीन अध्ययन–अध्यापन पध्दती, तंत्रे, साहित्य, माध्यमे उपलब्ध होत आहे.

शाळा, महाविद्यालय, खडू, फळा, वर्ग, वेळापत्रक, पाठयपुस्तक, परीक्षा अशा पारंपारिक शिक्षण पध्दतीला छेद देत आता मुक्त दूरस्थ अध्ययन प्रणालीचा प्रचार व प्रसार वेगाने होत आहे. तसेच पूर्वीच्या काळी लिखित, मुद्रित साहित्य आणि शिक्षक हाच ज्ञान देणारा प्रमुख स्त्रोत होता परंतु आता इंटरनेट, संगणक, उपग्रहसेवा, ईमेल यांसारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे घरबसल्या एका बटणाच्या क्लिकवर सर्वज्ञान उपलब्ध होत आहे. नवनवीन विज्ञान तंत्रज्ञान सोयी सुविधांनी परिपूर्ण होत असतानाच दुसरीकडे दहशतवाद, गरिबी, बेरोजगारी, आत्महत्येच्या प्रमाणात वाढ, बलात्कार ष्टाचार अशा विविध समस्यांनी मानवीजीवन ग्रासले आहे.

आज शिक्षणातून केवळ माहितीची देवाणघेवाण अपेक्षित नसून व्यक्तीच्या वर्तनात सुयोग्य दिशेने बदल होणे गरजेचे आहे. शिक्षणातून साक्षर राक्षस निर्माण न होता विष्यातील एक जबाबदार, सुसंस्कृत नागरिक निर्माण होणे गरजेचे आहे. याचसाठी पुस्तकी ज्ञानाला मूल्यशिक्षणाची जोड मिळणे क्रमप्राप्त आहे.

यामुळेच मुक्त दूरस्थ अध्ययनपध्दती द्वारे मूल्यशिक्षण देताना येणारी आव्हाने लक्षात घेऊन त्यावर योग्य त्या उपाययोजना करणे, ही काळाची गरज बनली आहे, कारण

Virtues can not be taught, they can by only caught.

यामुळेच प्रस्तुत संशोधनात मुक्त, दूरस्थ अध्ययन प्रणालीची संकल्पना समजून घेणे, मुक्त दूरस्थ अध्ययनाद्वारे मूल्यशिक्षण देण्याची गरज स्पष्ट करणे, मुक्त दूरस्थ शिक्षण व मूल्यशिक्षण यांची सांगड घालणे, मुक्त दूरस्थ अध्ययनाद्वारे मूल्य शिक्षण घेताना येणाऱ्या आव्हानांचा शोध घेणे व ती दूर करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे या उद्दिष्ठांचा समावेश करण्यात आला आहे. यासाठी दस्तऐवज विश्लेषण या पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

पूर्ण अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, मुक्त दूरस्थ अध्ययन ही आज काळाची गरज बनली आहे. परंतु या शिक्षणातून फक्त पुस्तकी ज्ञान न मिळता विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी, सुसंस्कृतपणा, लोकशाहीपूरक नागरिक घडण्यासाठी मूल्यशिक्षण मिळणे आवश्यक ठरते. हे मूल्यशिक्षण देत असताना समोरासमोरील आंतरक्रियेचा अ□ाव, आदर्शाचा अ□ाव, सामाजिकीकरणास मर्यादा, सहशालेय उपक्रमांच्या आयोजनाचा अ□ाव, विविध अध्यापन पध्दती व मूल्यमापन पध्दतींच्या वापरावर मर्यादा, वेळेचे बंधन नसणे व □ौगोलिक अंतर ही आव्हाने ठरतात.

या आव्हानांवर मात करण्यासाठी समोरासमोर आंतरक्रियेला प्रोत्साहन, प्रेरणादारक साहित्याचा पुरवठा, काही सहशालेय उपक्रमांचे आयोजन, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा प्र□ावी वापर अशा काही उपाययोजनांचा अवलंब करणे क्रमप्राप्त ठरते.

कळीचे शब्द *– मुक्त, दूरस्थ, अध्ययन पध्दती, मूल्यशिक्षण आव्हाने*

प्रस्तावना

मुक्त दूरस्थ अध्ययनाच्या माध्यमातून मूल्यशिक्षण देताना येणाऱ्या आव्हानांचा विचार करताना सुरूवातीलाच प्रश्न निर्माण होतो की, ५००० वर्षाच्या □ारतीय संस्कृतीचा वारसा सांगणाऱ्या देशात, आधुनिक शिक्षण पध्दतीच्या साहाय्याने शिक्षण देत असताना मूल्यशिक्षण देण्राची गरज का असावी? गुरूकुल शिक्षण पध्दतीच्या काळापासून आजपर्यंतच्या शिक्षण पध्दतीचा मागोवा घेतला तर आज शिक्षण देण्याघेण्यासाठी नवनवीन अध्ययन–अध्यापन पध्दती, तंत्रे, साहित्य, माध्यमे उपलब्ध असून आज जग□ातील ज्ञान व तंत्रे एका बटणाच्या क्लिकवर घरबसल्या उपलब्ध होत असून नवनवीन विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने मानवी जीवन अधिकाधिक सुखकर व □ौतिक सोरीसुविधांनी परिपूर्ण होत असतानाच दुसरीकडे दहशतवाद, गरिबी, बेरोजगारी, ढासळती कुटुंबव्यवस्था, असुरक्षितेची □ावना, मानवी नात्यात निर्माण होणारा दुरावा, बालगुन्हेगारी, आत्महत्येच्या प्रमाणात वाढ अशा एकना अनेक समस्यांनी दिवसेंदिवस मानवी जीवन अधिकाधिक असुरक्षित व चिंताग्रस्त बनत चालले आहे. यातूनच मूल्र शिक्षणाची गरज अधोरेखित होते.

संशोधन लेखाची गरज व महत्त्व

२१ वे शतक हे ज्ञानाचे, विज्ञान तंत्रज्ञानाचे आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आज जग□ात प्रचंड मोठया प्रमाणावर परिवर्तन होत असून ज्ञानाचा प्रस्फोट होत आहे. याबदलाला सामोरे

जाण्यासाठी जुनी शिक्षणव्यवस्था अपुरी पडत आहे. साहजिकच बदलत्या सामाजिक गरजांनुसार शिक्षण व्यवस्था देखील बदलत आहे.

शाळा, महाविद्यालये, पाठरपुस्तक, वर्ग, खडू—फळा, शिक्षक, विद्यार्थी, शाळेत जाऊनच अध्ययनअध्यापन करणे, परीक्षा देणे, या शिक्षणव्यवस्थेला छेद देत आता स्वरंअध्ययन, क्रमान्वित अध्ययन, बिन भिंतीची शाळा, मुक्त शिक्षण, मुक्त दूरस्थ अध्ययन यांसारख्या नवनवीन शिक्षण पध्दतींच्या वेगाने प्रसार होत आहे. पूर्वीच्या काळी शिक्षक हाच माहिती, ज्ञान देणारा प्रमुख स्त्रोत होता परंतु आज मात्र, संगणक, उपग्रहसेवा, इंटरनेट, ईमेल यांसारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे एका ठिकाणी बसून सर्व जगभर संपक साधणे शक्र झाले आहे. यामुळे आता व्हिडिओ, व्हिडियोटेक डिजिटल आकाशवाणी, दूरदर्शन या माध्यमातून ज्ञानाची, माहितीची देवणघेवाण क्षणार्धात सर्व जगभर होऊ शकते पण शिक्षण म्हणजे केवळ माहितीची, ज्ञानाची देवाणघेवाण नव्हे तर शिक्षणातून व्यक्तीच्या वर्तनात समाजाच्या आणि पर्यायाने देशाच्या विकासाला चालना मिळावी. आजचा विद्यार्थी उदयाचा भविष्यातील लोकशाही नागरिक शिक्षणातून निर्माण व्हावा यासाठी पुस्तकी ज्ञानाला मूल्यशिक्षणाची जोड मिळणे क्रमप्राप्त ठरते.

परंतु कालनुरूप बदलत असलेल्या शिक्षण प्रवाहातील मुक्त, दूरस्थ अध्ययनप्रणाली नुसार मूल्य शिक्षण देत असताना मूल्यशिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट हेतूच साध्य होईल की नाही अशी शंका मनामध्ये निर्माण होते. यामुळेच प्रस्तुत संशोधनलेखाच्या माध्यमातून मुक्त, दूरस्थ अध्ययन प्रणालीमार्फत मूल्यशिक्षण देत असताना येणाऱ्या आव्हानांचा शोध घेणे व त्यावर व्यावहारिक अशा उपाययोजना सुचविणे हा महत्त्वाचा हेतू आहे. मुक्त, दूरस्थ अध्ययनप्रणालीमार्फत मुक्त शिक्षण देत असताना येणाऱ्या उणिवांवर मात करण्याच्यादृष्टिने प्रस्तुत संशोधनलेखाचे महत्त्व निश्चित मोलाचे ठरेल.

उद्दिष्टे :

१. मुक्त, दूरस्थ अध्ययनप्रणालीची संकल्पना समजून घेणे

२. मुक्त दूरस्थ अध्ययनाद्वारे मूल्य शिक्षण देण्याची गरज स्पष्ट करणे.

३. मुक्त दूरस्थ शिक्षण व मुल्य शिक्षण यांची सांगड घालणे.

४. मुक्त दूरस्थ अध्ययनाद्वारे मूल्य शिक्षण घेताना येणारी आव्हानाचा शोध करणे

५. मुक्त, दूरस्थ अध्ययनाद्वारे मूल्य शिक्षण घेताना येणारी आव्हाने दूर करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

मुक्त दूरस्थ अध्ययनप्रणाली –

अर्थ–

मुक्त, दूरस्थ अध्ययनप्रणालीची निश्चित असा अर्थ, व्याख्या सांगता आली नाही तरी यांच्या व्याख्येचा स्वीकार बऱ्याचदा केला जातो त्यांच्या मते, “दूरशिक्षण म्हणजे शिक्षण संस्थेकडून स्वतंत्र वर्गात विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या समोरासमोरील उपस्थिती शिवार नियोजन, मार्गदर्शन, अध्यापन या सुविधांचा ला□होऊ शकणारे विविध पातळयांवरील विविध प्रकारचे अभ्यास म्हणजेच दूरशिक्षणात विद्यार्थी व शिक्षक यात परस्परसंबंध नसतो. परंतु पत्रव्यवहार, दूरदर्शन, आकाशवाणी अशा दृ कश्राव्य माध्यमाद्वारे असे संबंध प्रस्थापित केले जातात. तर मुक्त अध्ययनप्रणाली म्हणजे शाळा बाह्य असलेल्या सर्वांना वर्गात न जाता सर्व प्रकारचे शिक्षण घेण्राची व्यवस्था होय.

(संद□ डॉ.निलिमा सप्रे, प्रा. प्रीती पाटील (२००५) शिक्षणातील विचारप्रवाह, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर) थोडक्यात शाळा, महाविद्यालयात न जाता शिक्षण घेण्याची व्यवस्था केली जाते. शिक्षक व विद्यार्थी समोरासमोर न येता पत्रव्यवहार, व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग, दूरदर्शन, आकाशवाणी यांसारख्या माध्यमाद्वारे शिक्षण दिले जाते व मूल्यमापन केले जाते.

स्वरूप–

शिक्षण संस्थेकडून वेगवेगळया अभ्यासक्रमांचे निरोजन केले जाते.

शाळाबाह्य विद्यार्थी प्रवेश घेतात परंतु नियमित शाळा, महाविद्यालयात जाण्याचे बंधन नसते. विद्यार्थ्यांने स्वत:च्या गतीने अध्ययन करणे अपेक्षित असते.

वेगवेगळया इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करून विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिले जाते तसेच लिखित साहित्य, शिक्षकांडून तोंडी सूचना, माहिती दिली जाते.

वैशिष्टे –

दूरशिक्षणाच्या संकल्पनेचा मुख्य आधार म्हणजे शिक्षक व विद्यार्थी एकमेकांपासून पूर्णपणे अलग किंवा लांब अंतरावर असतात परंतु त्यांच्या मध्ये व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग, दूरदर्शन, आकाशवाणी, मोबईल, व्हिडिओ या माध्यमातून संवाद साधला जातो किंवा विचारांची देवाणघेवाण होत असते.

विद्यार्थ्याला स्वतःच्या अभ्यासाचे वेळ व ठिकाण ठरविण्याचे स्वातंत्र्य असते.

मुक्त व दूरशिक्षण कोर्सचे पूर्ण नियोजन केलेले असते.

छापील साहित्य तसेच विविध माध्यमे व साधने यांचा उपयोग केलेला असतो.

मुक्त व दूरशिक्षणाचा अभ्यासक्रम औपचारिक शिक्षणव्यवस्थेच्या तुलनेत कमी खर्चिक असते.

शिक्षक व विद्यार्थी तसेच विद्यार्थी विद्यार्थी यांच्यात समोरासमोर आंतरक्रिया, परस्परसंबंध प्रस्थापित होत नाहीत.

विद्यार्थ्यांनी मिळविलेल्या ज्ञानाचे, माहितीचे मूल्यमापन केले जाते परंतु त्यांच्या वर्तनाचे, स्व□त्र गुणवैशिष्टयांचे मूल्यमापन होत नाही.

विद्यार्थ्यांच्या सामाजिकीकरणास वाव मिळत नाही. प्रत्येक विद्यार्थी स्वतंत्र व अलिप्तपणे शिकत असतो.

विद्यार्थी स्वतःया गतीने, कुवतीने दिलेल्या निर्धारित वेळेत पाठयक्रम पूर्ण करतो.

मूल्यशिक्षण –

अर्थ–

मूल्यशिक्षण हा शब्द मूल्य आणि शिक्षण या दोन शब्दांनी मिळून बनलेला आहे. मूल्य कोठे ही तयार होत नाही की कृत्रिम पध्दतीने तयार होत नाही पण व्यक्तीच्या आचरणातून, वर्तनातून ते व्यक्त होत असते मूल्य या शब्दाचा शब्दश: अर्थ मोल असा होत असला तरी शैक्षणिक दृकोिनातून मूल्य म्हणजे व्यक्तीच्या वर्तनातील इ परिवर्तनाला प्रेरक ठरवणारी व वर्तनातील इ परिवर्तनातून व्यक्त होणारी बाब होय तर शिक्षण म्हणजे ज्ञान मिळविणे, इ दिशेने व्यक्तीच्या वर्तनात बदल होणे, व्यक्तीमधील कलागुणांना व्यक्त होण्यास प्रोत्साहन देणे, व्यक्ती व समाजहितासाठी योग्य अशा चांगल्य सवयींचे संवर्धन करणे, जोपासना करणे होय.

व्याख्या –

मूल्य आणि शिक्षण या दोन्ही बाबींच्या अर्थावरून मूल्यशिक्षणाचा एकत्रित विचार करता केलेली व्याख्या ज्या गोष्टींची आकांक्षा करावी, पाठपुरावा करावा, अशा गोष्टींचे शिक्षण म्हणजे मूल्यशिक्षण. व्यक्तीच्या शारीरिक स्वास्थ्याला तसेच सामाजिक समायोजनाला, संस्कृतीला कार्यान्वित करणाऱ्या मार्गदर्शक जीवनतत्त्वांचे शिक्षण म्हणजे मूल्यशिक्षण होय.

रॉकेच यांच्या मतानुसार, “चिरकाल टिकणारा विश्वास, एखादया विशिष्ट वर्तनाचे वळण, चांगल्या गोष्टी ह्यांची पातळी ठरविण्याच्या निकषांचे शिक्षण म्हणजे मूल्यशिक्षण होय.

(संदर्भडॉ.संतोष मुळावकर, डॉ.सै.कल्पना मुळावकर, (२००५) मूल्यशिक्षण:सुसंवाद, विद्या प्रकाशन, नागपुर)

थोडक्यात, मूल्यशिक्षण म्हणजे व्यक्तीला तिचे वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवन जगण्यास सुसह्य बनविणाऱ्या सवयींचे, नियमांचे संवर्धन करणे, व्यक्ती–व्यक्ती समाज यांच्यामधील अंतरक्रिया आनंददारक बनविणे, चांगले वागण्यासाठी प्रोत्साहन देणे आणि यातूनच व्यक्तीच्या, समाजाच्या आणि देशाच्या विकासास सहाय्य्□त ठरवणाऱ्या तत्वांचे संवर्धन करणे होय.

पार्श्वभूमी —

भारतामध्ये प्राचीन काळापासून, वैदिक काळापासून आपल्या शिक्षणव्यवस्थेमध्ये चारित्रय शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान मिळालेले होते. परंतु ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर प्राचीन भारतीय शिक्षण व्यवस्थेला छेद मिळाला आणि कार्यात्मवर साक्षरते बरोबर विषयाच्या ज्ञानाला महत्त्व मिळाले. चारिञ्यसंपन्न नागरिक तयार करण्याऐवजी कर्मचारी वर्ग तयार करण्यावर भर देण्यात आला.

परंतु स्वातंत्रयोत्तर काळामध्ये विद्यापीठीय शिक्षण आयोग (१९४८—४९) माध्यमिक शिक्षण आयोग (१९५९), धार्मिक व नैतिक शिक्षण समिती (१९५९), भावनात्मक एकात्मतासमिती (१९६१), आयोग (१९६४—६६), सांसदीय सभासद समिती (१९६७), एन सी.ई. आर टीचा दशवर्षीय कार्यक्रम (१९७५), एज्युकेशन फॉर अवर पीपलस (१९७८—८७), सिमला संमेलन (१९८१) या आयोग व समित्यांनी चारित्रय शिक्षण, धार्मिक शिक्षण व नैतिक शिक्षण अशा अनेक प्रकारच्या शिफारशी केल्या होत्या परंतु १९८६ च्या शैक्षणिक धोरणानुसार नैतिक व धार्मिक शिक्षणाला व्यापक अर्थ देऊन 'मूल्यशिक्षण' असा शब्दप्रयोग करण्यात आला.

१९८६ च्या शैक्षणिक धोरणात २१ व्या शतकात पदार्पण करीत असताना येणाऱ्या समस्यांचा विचार करण्यात आला होता. या धोरणात वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर संगणक युगाच्या संकल्पना व शिक्षण निर्मितीवर भर देण्यात आला होता आणि त्याच वेळेस केवळ वैज्ञानिक प्रगती, भौतिक सोयीसुविधा करून समाज व राष्ट्र स्वयंपूर्ण होत नाही तर समाजातील, देशातील व्यक्तींचा व्यक्तिमत्त्व विकासही तेवढाच महत्त्वाचा आहे हा विचार मांडण्यात आला होता. शिक्षणातून साक्षर राक्षस निर्माण न होता सुसंस्कृत नागरिक तयार होण्यासाठी व्यक्तीच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोनाबरोबरच व्यक्तीविकास घडवून आणण्याकरिता या धोरणात मूल्यशिक्षणाची शिफारस करण्यात आली होती.

या अंतर्गत पुढील मूल्यांचे शिक्षण शालेय अभ्यासक्रमात अंतर्भूत करण्यात आले आहेत.

१. वक्तशीरपणा

२. श्रमप्रतिष्ठा

३. राष्ट्र□क्ती

४. नीटनेटकेपणा

५. संवेदनशीलता

६. वैज्ञानिक दृष्टिकोन

७. राष्ट्रीय एकात्मकता

८. सर्वधर्मसम□व

९. स्त्रीपुरूष स्मानता

१०. सौजन्यशीलता

शालेय शिक्षणाच्या माध्यमातून वरील मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये रूजविणे अपेक्षित आहे. ही मूल्ये राज्यघटनेतील मूल्यांशी सुसंगत असून व्यक्ती विकासातून आदर्श नागरिक घडविण्यासाठी, शाळा महाविद्यालयांमध्ये शिकविले जाणारे विषय, सहशालेय उपक्रम यांच्या माध्यमातून या मूल्यांची रूजवणूक विद्यार्थ्यांमध्ये होणे अपेक्षित आहे.

औपचारिक शिक्षणातून होणारी मूल्यांची रूजवणूक

शाळा, महाविद्यालयात दैनंदिन अध्ययन–अध्यापन करीत असताना विविध विषयांच्या पाठयक्रमाच्या माध्यमातून विषयाच्या आशयाबरोबरच वरील मूल्यांचे कळत नकळत संस्कार विद्यार्थ्यांवर होत असतात. याबरोबरच दैनंदिन परिपाठ, स्वच्छता, घेतलेले प्रकल्प, उपक्रम, सांस्कृतिक कार्यक्रम, सहली, या माध्यमातून कळतनकळत मूल्यांचे शिक्षण विद्यार्थ्यांमध्ये रूजविले जात असते.

याचबरोबर शिक्षकांच्या वर्तनातून पालक, समाज, शिक्षक, विद्यार्थी, सहाध्याची या सर्वांच्या आंतरक्रियेतून, परस्पर सहवासातून खऱ्या अर्थाने मूल्यांचे संस्कार औपचारिक शिक्षणात होत असतात. मूल्ये शिकविली जात नाहीत तर ती नियोजित उपक्रमातून आनंददायी पध्दतीने रूजविली जातात. 'समग्र शाळा दृष्टिकोन डोळयासमोर ठेवून मूल्ये रूजविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

मुक्त, दूरस्थ अध्ययनाद्वारे मूल्यशिक्षण देण्याची गरज –

आज २१ व्या शतकात जग झपाटयाने बदलत आहे त्याचप्रमाणे शिक्षण पध्दतीत देखील नवनवीन बदल होत आहे. आज शाळां, महाविद्यालयात जाऊन शिक्षण घेण्याची संकल्पना हळूहळू बदलत असून मुक्त, दूरस्थ अध्ययनाद्वारे शिक्षण घेण्याची संकल्पना समाजात रूढ होऊ लागली आहे. परंतु केवळ ज्ञान, माहिती मिळविणे म्हणजे शिक्षण होत नाही तर त्या शिक्षणातून व्यक्तीच्या वर्तनात होणारे इष्ट वर्तनबदल महत्त्वाचे ठरतात. व्यक्तीच्या विकासाबरोबर समाजाचा, देशाचा विकास यातून कितपत होतो, हे महत्त्वाचे ठरते. देशाचे नागरीक केवळ साक्षर असून चालणार नाही तर ते सुसंस्कृत, संवेदनशील असणे अधिक महत्त्वाचे ठरते. यासाठी पुस्तकी ज्ञानाला मूल्यशिक्षणाची जोड मिळणे गरजेचे आहे या मुळेच आज मुक्त दूरस्थ अध्ययनाद्वारे मूल्य शिक्षण देणे ही काळाची गरज बनली आहे.

मुक्त दूरस्थ अध्ययनाद्वारे मुल्य शिक्षण घेताना येणारी आव्हाने –

१. समोरासमोरील आंतरक्रियेचा अभाव –

मूल्यशिक्षण हा अध्यापनाचा स्वतंत्र विषय होऊ शकत नाही. मूल्ये ही केवळ तोंडाने सांगून किंवा पुस्तकात वाचून रूजविली जात नाहीत तर बऱ्याचदा विद्यार्थी शिक्षकांच्या आचरणातून, वागण्याबोलण्यातून, सवरीतून कितीतरी गोष्टी, संस्कार आत्मसात करीत असतो. परंतु, मुक्त, दूरस्थ, अध्ययनात शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात समोरासमोर आंतरक्रिया होत नाही. विद्यार्थी शिक्षकाला व्हिडिओ, लेखी पुस्तक, तोंडी सूचना या माध्यमातूनच अनुभवत असतो. त्यामुळे प्रत्यक्ष मूल्यांचे संस्कार होण्यात अडचणी निर्माण होतात.

२. आदर्शाचा अभाव –

शालेय, महाविद्यालयीन जीवनात विद्यार्थी आपल्यासमोर शिक्षक, मुख्याध्यापक, सहकारी विद्यार्थी असे कुणालातरी आदर्श म्हणून पाहत असतो. अशा आदर्श व्यक्तीचे अनुकरण करण्याचा

प्रयत्न बऱ्याचदा विद्याथी करीत असतात किंवा वेगवेगळया उपक्रमांच्या माध्यमातून समाजातील विविध क्षेत्रातील आदर्श व्यक्तींचा परिचय होत असते. परंतु मुक्त, दूरस्थ अध्ययनात विद्यार्थ्यासमोर अशा आदर्श व्यक्तीचा अ□त्र असतो. परिणामी मूल्यशिक्षण प्र□त्रीपणे होत नाही.

३. सामाजिकीकरणाचा अ□त्र

शाळा, महाविद्यालयात विद्यार्थ्याला सर्व जाती धर्माच्या समवयस्क मित्र मैत्रिणींचा सहवास मिळत असतो. यातूनच विद्यार्थ्यांवर सहकार्य, सौजन्यशीलता, समायोजनक्षमता, दुसऱ्यांच्या □त्रनांचा आदर, सर्वधर्मसम□त्र नेतृत्वगुण यांसारख्या गुणांचा, मूल्यांचा विकास कळत नकळत होत जातो यातूनच विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होत असतो. परंतु मुक्त, दूरस्थ अध्ययनात प्रत्येक विद्यार्थी स्वतंत्र व अलिप्तपणे ज्ञान ग्रहण करतो. यामुळे त्याच्या सामाजिकीकरणाला बाधा येते आणि यातूनच मूल्यशिक्षणात अडथळा निर्माण होण्याची शक्यता असते.

४. सह शालेय उपक्रमाच्या आयोजनाचा अ□त्र –

शालेर अभ्यासक्रमाबरोबरच दैनंदिन परिपाठ, शालेय स्वच्छता, सांस्कृतिक कार्यक्रम, सहल, शिबीर, राष्ट्रीय सण समारं□, बालस□ा, विविध स्पर्धा, कार्यानु□व अशा विविध सहशालेय उपक्रमांच्या माध्यमातून विविध मूल्यांचे शिक्षण प्र□त्रीपणे आणि चिरकाल टिकणारे असते. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास, सकारात्मक दृष्टिकोनाची निर्मिती, मूल्यशिक्षण अशा सहशालेय उपक्रमातून खऱ्या अर्थाने होत असते परंतु मुक्त, दूरस्थ अध्ययनात अशा सहशालेय उपक्रमांचे आयोजन होत नाही. परिणामी मिळणाऱ्या ज्ञान, माहितीबरोबर मूल्यशिक्षणाचा मात्र अ□त्र राहतो.

५. विविध अध्यापन पध्दतींचा वापर करण्यात मर्यादा–

मुक्त, दूरस्थ अध्ययनात विद्यार्थी लिखित साहित्य किंवाचा वापर करून, शिक्षकांचे व्हिडिओ, तोंडी सूचना, व्याख्यान याद्वारे शिक्षण घेत असतात. परंतु कथन, नाटयीकरण, प्रात्यक्षिक अशा

वेगवेगळया अध्ययन पध्दतींचा वापर करून अध्ययन अध्यापन करीत असताना होणारे मूल्यांचे संस्कार मुक्त, दूरस्थ अध्ययनाद्वारे होत नाहीत.

६. मूल्यमापन पध्दतीच्या मर्यादा –

औपचारिक शिक्षणात विद्यार्थ्यांच्या परिक्षेच्या मूल्यमापनाबरोबरच त्याच्या वर्तनाचे निरीक्षण केले जाते. त्याच्यामधील गुप्त कलागुणांचा विचार केला जातो. स्वभावाच्या गुणदोषांच्या नोंदी घेतल्या जातात परंतु मुक्त दूरस्थ अध्ययनाद्वारे फक्त लेखी, तोंडी परिक्षेचे मूल्यमापन केले जाते. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या गुणात्मक बाजूचे मूल्यमापन केले जात नाही.

७. वेळेचे बंधन नसते –

मुक्त, दूरस्थ अध्ययनप्रणालीत विद्यार्थी त्याच्या सोयीनुसार, वेळेनुसार नेमून दिलेला अभ्यासक्रम, पाठयक्रम पूर्ण करीत असतो. त्याच्यावर वेळेचे बंधन नसते परिणामी वक्तशीरपणासारख्या मूल्याची रूजवणूक होणे कठीण बनते.

८. भौगोलिक अंतर –

मुक्त, दूरस्थ अध्ययनप्रणालीत शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील भौगोलिक अंतर दूरचे असते. परिणामी शिक्षकविद्यार्थी, विद्यार्थी आंतरक्रिया होत नाही. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे मूल्यमापन करणे कठीण जाते. केवळ ज्ञान, माहिती देणे इतपतच मुक्त, दूरस्थ अध्ययनप्रणालीचे शिक्षण मर्यादित राहते. मूल्यशिक्षणाची रूजवणूक परिणामी दुरापास्त ठरते.

उपाययोजना –

१. समोरासमोर आंतरक्रियेला प्रोत्साहन –

मुक्त, दूरस्थ अध्ययन प्रक्रियेत शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात समोरासमोर आंतरक्रिया होत नाही. पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच विद्यार्थ्यांवर मूल्यांचे संस्कार होण्यासाठी जिथे शक्य असेल तिथे शिक्षक व

विद्यार्थी ह्यांच्यात काही समुपदेशन सत्रांचे आयोजन करण्यात यावे जेणेकरून विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यांची रूजवणूक होण्यास मदत होईल.

२. प्रेरणादारक साहित्याचा पुरवठा –

विद्यार्थ्यांना स्वरंअध्ययनासाठी देण्यात येणाऱ्या मुद्रित, इलेक्ट्रॉनिक साहित्याबरोबर विद्यार्थ्यांवर मूल्यांचे संस्कार करणाऱ्या साहित्याचा ज्यामध्ये आत्मकथा, बोधपर गोष्टी, वैज्ञानिक कथा अशा वेगवेगळया प्रेरणादायी साहित्याचा समावेश असेल.

३. काही सहशालेय उपक्रमांचे आयोजन –

मुक्त, दूरस्थ अध्ययनप्रणालीमुळे जरी दररोज काही उपक्रमांचे आयोजन करता येत नसेल तरी वर्षातून एकदातरी सांस्कृतिक कार्यक्रम, सहल, शिबीर, विविध स्पर्धा यांचे आयोजन करण्यात यावे जेणेकरून मुक्त, दूरस्थ अध्ययनप्रणालीद्वारे शिक्षण घेणारे विद्यार्थी व शिक्षक एकत्र येतील. विचारांची देवाणघेवाण होईल. विद्यार्थ्यांच्या सामाजिकी करणास प्रोत्साहन मिळेल आणि कळतनकळत मूल्यांचे संस्कार विद्यार्थ्यांवर होतील.

४. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा प्र□वी वापर –

मुक्त, दूरस्थ अध्ययनप्रणालीद्वारे शिक्षण देत घेत असताना व्हिडिओ, दूरदर्शन, आकाशवाणी, इंटरनेट, संगणक, अशा विविध माध्यमांचा उपयोग माहितीच्या आदान प्रदानासाठी होत असतो. याचा मूल्य शिक्षणासाठी प्र□वी वापर करून थोर नेत्यांची चरित्रे, समाजातील विविध क्षेत्रातील आदर्श व्यक्तींचा परिचय, सामाजिक समस्यांची जाणीव व उपार यांसारख्या गोष्टींच्या प्रसारासाठी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा प्र□वी वापर होणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष –

१. २१ व्या शतकात शिक्षणव्यवस्थेत झपाटयाने बदल होत असून मुक्त, दूरस्थ अध्ययनाद्वारे शिक्षण ही काळाची गरज बनले आहे.

२. विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या माहितीच्या युगात शिक्षणातून साक्षर राक्षस निर्माण न होता माणसांमध्ये माणुसकी, प्रेम, जिव्हाळा, आपुलकी, आदर देश व य़ााविषयी प्रेम व विश्वबंधुत्वाची कल्पना निर्माण होण्यासाठी पुस्तकी ज्ञानाबरोबर मुल्यशिक्षण देणे अपरिहार्य आहे.

३. मुक्त दूरस्थ अध्ययनाद्वारे मूल्यशिक्षण देत असताना विद्यार्थी व शिक्षक यांच्यात समोरासमोर आंतरक्रियांचा अभाव, वेळेचे बंधन नसणे, आदर्शाचा अभाव, भौगोलिक अंतर, सामाजिकीकरणास मर्यादा सहशालेय उपक्रमांचे आयोजनाचा अभाव, मूल्यमापन पध्दतीवर मर्यादा, विविध अध्यापन पध्दतीचा वापर करण्यावर मर्यादा अशा उणिवा आपल्या लक्षात येतात.

४. मुक्त दूरस्थ अध्ययनाद्वारे शिक्षण घेण्याची संकल्पना समाजात रूजू लागल्यामुळे तसेच काही अपरिहार्य कारणाने औपचारिक पध्दतीने शिक्षण घेऊ न शकणारे विद्यार्थी मुक्त दूरस्थ अध्ययनाद्वारे शिक्षण घेत असल्याने या पध्दतीत मूल्य शिक्षण देणे गरजेचे आहे.

५. मुक्त,दूरस्थ अध्ययनाद्वारे मूल्यशिक्षण देत असताना येणाऱ्या उणिवांवर मात करण्यासाठी समुपदेशन सत्रांचे आयोजन, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा प्रभावी वापर, प्रेरणादारक लिखित साहित्याचा पुरवठा, मुल्यमापन पध्दतीत बदल, काही सहशालेय उपक्रमांचे आयोजन अशा विविध उपाययोजनांचा अवलंब करणे क्रमप्राप्त ठरत आहे.

संदर्भ–

१. डॉ.नीलिमा सप्रे, प्रा. प्रीती पाटील (२००५), शिक्षणातील विचारप्रवाह, कोल्हापूर फडके प्रकाशन.

२. डॉ.सुरेश करंदीकर, (१९९७), मूल्यशिक्षण, कोहापुर, फडके प्रकाशन.

३. डॉ. संतोष मुळावकर, डॉ.सौ. कल्पना मुळावकर (२००५), मूल्यशिक्षण सुसंवाद, नागपुर, विदया प्रकाशन,

४. डॉ. सौ.किरण नागतोडे, (२००६), नैतिकमुल्यशिक्षण, नागपुर, विदया प्रकाशन.

५. डॉ.एकनाथ गावंडे, प्रा.अमित गावंडे (२००८) मुल्यधिष्ठत शिक्षण (प्रक्रिया आणि उपचार) पुणे, नित्यनुतन प्रकाशन.